

“ความฝัน” กับ “ความจริง” ในมุมมองพระพุทธศาสนา

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศ.ดร.

อธิการบดี

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

นิยาม:

“ความฝัน” คืออะไร ? “ความจริง” คืออะไร ?

“ฝัน” หมายถึง การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อหลับ นี่เป็นความหมายโดยตรง นอกจากนี้ยังมี ความหมายโดยอ้อมอีก ๒ ประการ คือ การนึกเห็นในขณะที่ตื่นอยู่ซึ่งไม่อาจจะเป็นจริงได้ การคิด เรื่อง/สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ แบบนี้เรียกว่า ฝันกลางวัน กับการคิดฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ แบบนี้เรียกว่า ฝันเฟื่อง ในที่นี้จะกล่าวถึง “ฝัน” ที่หมายถึง การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อหลับ

ที่นี้มาพูดถึงเรื่อง “ความจริง”

“จริง” หมายถึง แท้แน่นอน เป็นอย่างนั้นจริง(อย่างที่เราระสบ) มี ๓ ลักษณะคือ ปรากฏการณ์ที่ประจักษ์แก่ตัวเราเองและผ่านมาแล้ว ปรากฏการณ์ที่ประจักษ์แก่เราในปัจจุบัน และ ปรากฏการณ์ที่ยังไม่ประจักษ์แก่เราซึ่งเราคิด(วางแผน/คาดการณ์หรืออะไรก็แล้วแต่)อาจจะเกิดขึ้นแล้ว หรือยังไม่เกิดขึ้นแต่มาประจักษ์แก่เราในภายหลัง สรุปก็คือจริงอย่างที่ประจักษ์/ปรากฏ

“ความจริง” ในที่นี้จะขอพูดถึง การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อตื่น เพื่อให้มีนัยตรงกันข้ามกับ คำว่า “ความฝัน” เพราะส่วนมากเรามอง “ความฝัน” ว่าเป็นเรื่องไม่จริง แม้เวลาต่อมาจะมี เหตุการณ์เกิดขึ้นจริงตามที่ฝันหรือไม่นั้น เราก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญเท่าไรแล้ว หรือบางทีก็ลืมไปแล้ว ว่ามีเหตุการณ์เกิดขึ้นจริงตรงกับที่ฝัน

สาเหตุแห่งความฝันกับสาเหตุแห่งความจริง

พระพุทธศาสนามองอย่างไร ?

ในคัมภีร์สัทธัมมปัชโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิเทศ(เป็นคัมภีร์อรรถกถาของ พระพุทธศาสนาเถรวาท) มีข้อความว่าด้วยสาเหตุแห่งความฝันไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. เจ็บป่วย ร่างกายไม่ปกติ ทำให้ฝันไปต่างๆ ภาษาพระว่า ธาตุกโฆชะ แปลว่า ธาตุกำเริบ

๒. จิตวิตกกังวล คิดมาก ทำให้ฝันไปตามที่วิตกกังวล ภาษาพระว่า อนุภุตปุพพะ แปลว่า หวนระลึกถึงเรื่องที่เกิดขึ้นมาแล้ว

๓. เทวดาดลใจ ทำให้ฝันไป ภาษาพระว่า เทวโตปสังหระณะ แปลว่า เทวดาหาเรื่องมาให้

๔. มีนางบอกเหตุ (มีเหตุปัจจัยกระตุ้น) ทำให้ฝัน ภาษาพระว่า ปุพพนิมิต แปลว่า สัญลักษณ์/เครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้า

ปุถุชน(คนที่ยังหนาด้วยกิเลส)นอนหลับ หรือกึ่งตื่นกึ่งหลับก็จะฝันเพราะสาเหตุใดสาเหตุหนึ่ง หรือหลายสาเหตุรวมกัน ดังที่กล่าวนี้ แม้แต่คนที่บรรลุธรรมขั้นโสดาบันก็ยังฝัน สกทาคามีและอนาคามีก็ยังฝัน สรุปก็คือ ตราบใดที่ยังละกิเลสได้ไม่หมด หลับเมื่อใดเป็นฝันเมื่อนั้น กิเลสมากฝันมากตั้งแต่วินาทีแรกไปจนถึงวินาทีสุดท้ายที่นอนหลับ ฝันแบบสัพเพหระ กิเลสน้อยฝันน้อย อาจมีช่วงหลับสนิทไม่ฝันเข้ามาแทรกบ้าง มนุษย์ที่ยังมีกิเลสหลับไม่ฝันก็ต่อเมื่อจิตตกภวังค์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาสั้นๆ หรือช่วงเวลาที่หาได้ยาก เช่น รอยต่อระหว่างตื่นกับหลับและหลับกับตื่น เวลาจิตที่เข้าอัปนาสมาธิ(จิตเป็นสมาธิแนบแน่น) และเวลาเข้านิโรธสมาบัติ(คงหมายถึงพระอนาคามี)

ที่นี้มาพูดถึงสาเหตุแห่งความจริง ลองดูให้ถี่ถี่แล้วกัน การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อตื่น บางทีก็เกิดจากความเจ็บป่วย เช่น ป่วยหนักแล้วรู้สึกหัวเหวกลัวถูกทอดทิ้ง ทั้งๆที่ไม่มีใครคิดจะทอดทิ้ง บางทีเกิดจากจิตวิตกกังวล เช่น ทำงานผิดพลาดหลายเรื่อง เจ้านายต้องดูตำแหน่ง เพื่อนร่วมงานต้องหัวเราะเยาะแหย่ ทั้งๆที่ไม่มีใครคิดจะทำอย่างนั้น ความจริงอย่างที่ว่านี้มีสาเหตุไม่ต่างจากความฝันเลย

การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อตื่นที่น่าเชื่อถือ/ที่เป็นงานเป็นการมากกว่านี้ เช่น การทำงานประจำวัน หรือวิถีชีวิตประจำวัน ชีวิตมันดำเนินไปเพราะเหตุปัจจัยทั้งนั้น ไม่ใช่ดำเนินไปลอยๆ “เหตุปัจจัย” ที่ว่านี้มีนัยเหมือนกับนางบอกเหตุ นั่นแหละ คนมีความรู้สึกอย่างนั้นจึงทำ พูด คิดอย่างนี้ ออกมา หรือจะทำโครงการอะไรสักอย่างก็ต้องมีข้อมูลมาประกอบ ข้อมูลเหล่านั้นก็มีลักษณะเป็นนางบอกเหตุเหมือนกัน จะบอกว่าเป็น “ปุพพนิมิต” ก็ได้

ความฝัน:

ความเป็นไปได้ที่จะจริงหรือไม่จริง

ถามว่า “ความฝันมีโอกาสเป็นความจริงหรือเกิดขึ้นจริงได้มากน้อยแค่ไหนเพียงไร?”

คัมภีร์พระพุทธศาสนาบอกว่า ฝันเพราะถูกเทวดาดลใจ และฝันเพราะมีนางบอกเหตุ มีโอกาสที่จะเป็นความจริงหรือเกิดขึ้นจริง คำว่า “เป็นความจริงหรือเกิดขึ้นจริง” ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงตรงตามที่ฝัน เช่น เมื่อคืนที่ผ่านมาฝันว่า “ถูกงูกัด” ไม่ได้หมายถึงว่า วันนี้พรุ่งนี้จะถูกงูกัด แต่อาจจะตรงกับที่เขาทำนายไว้ว่า “ฝันว่าถูกงูกัด ทำนายว่าจะมีโชคดี ชายโสดจะมีคู่ครอง ชายมีภรรยาอยู่แล้วก็จะมีลูก”

โอกาสที่ความฝันจะเป็นความจริงหรือเกิดขึ้นจริงอย่างที่ว่านี้ก็มียู่ แต่ไม่ได้ตรงกับเรื่องที่ฝัน ทุกฉากทุกตอน เช่น กรณีความฝันของพระโพธิสัตว์ ๕ เรื่องเช่นข้อที่ ๑ ฝันว่า “พระองค์ทรงบรรทม หายเหนือพื้นปฐพี พระเศียรหนุนเขาหิมพานต์เป็นพระเขนย พระหัตถ์ซ้ายหยั่งลงในมหาสมุทรทิศ ใต้” ความฝันนี้ทำนายว่า พระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้เลิศในโลกรทั้ง ๓

กรณีความฝันของพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงฝัน(๑ ในมหาสุบินนิมิต ๑๖ ข้อ)ว่า ทรงเห็นโคล่สำ สัน ๔ ตัว มีอาการเกรี้ยวกราด วิ่งมาจากทิศทั้ง ๔ ทะยานเข้าหากัน ดุจะชนกันกลางพระลานหลวง พอเข้าใกล้กันก็ถอยหนีกลับไปเสีย ไม่ชนกัน

พระพุทธเจ้าทรงทำนายฝันว่า โลกจะวิปริตแปรปรวยไปต่างๆ ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล พืชพันธุ์ธัญญาหารจะเหี่ยวแห้ง ข้าวยากหามากแพง ฝนฟ้าไม่ตกมีแต่ฟ้าร้องคำราม เหมือนกับว่าจะตก แต่ไม่ตก

ความฝันบางกรณีก็เป็นกลางบอกเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งส่วนมากไม่ตรงกับเหตุการณ์ในฝัน แต่มีนัย/ลักษณะบางอย่างที่ตรงกันหรือคล้ายคลึงกัน สามารถเชื่อมโยงหรือสื่อถึงกันได้

อะไรจริง ? อะไรไม่จริง ?

ความเข้าใจโดยทั่วไปกับมุมมองของพระพุทธศาสนา

ถามว่า “อะไรจริง ?” ความเข้าใจโดยทั่วไปก็คือ สิ่งที่รับรู้ในขณะตื่น เป็นเรื่อง/ความจริง ปรากฏการณ์ทั้งหมดที่เราได้เห็น ได้ยิน/ได้ฟัง ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส หรือแม้กระทั่งได้นึกคิดใน ขณะตื่นอยู่ เป็นความ “จริง” ทั้งนี้ แม้ปรากฏการณ์บางอย่างที่ผ่านเข้ามาในชีวิตในขณะตื่นอย่าง ที่ว่านั้นไม่จริงอย่างที่ปรากฏ เราส่วนมากก็ยังถือว่า “จริง” คือ “จริงอย่างที่ไม่จริง” นั้นแหละ ลอง คิดดูก็ได้ เป็นความแปลกที่เราคิดว่าไม่แปลก

ถามว่า “อะไรไม่จริง ?” เหตุการณ์/สิ่งที่รับรู้ในขณะหลับ ไม่จริง(เป็นความฝัน)คือไม่เกิดขึ้น จริงเหมือนอย่างที่เห็น/รับรู้ในความฝัน หรือแม้บางที่มีเหตุการณ์/สิ่งเกิดขึ้นจริงตรงกับที่ที่ฝันหรือรับรู้ ในขณะหลับ เราส่วนมากก็ยังถือว่า “เป็นเรื่องบังเอิญเสียมากกว่า” เรื่องจะเกิดอยู่แล้วตามเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความฝัน

คำว่า “จริง” ในที่นี้ตรงกับคำในพระพุทธศาสนาว่า “สัจจะ” และมีคำที่ใช้แทน “สัจจะ” อีก หลายคำ เช่น ตถตา(ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) พระพุทธศาสนาแบ่งความ จริงออกเป็น ๒ ระดับคือ

ระดับสมมติ หมายถึงเรื่องที่คนกำหนดกะเกณฑ์ขึ้นแล้วก็ตกลงกัน โดยไม่คำนึงถึงสภาพที่ แท้จริง เรียกว่า สมมติสัจจะ เช่น นาย ก. นาย ข. คนสัตว์สิ่งของทั้งหลาย ถ้ามีชีวิตก็เรียกว่า “อุปาทินนทสังขาร” ไม่มีชีวิตก็เรียกว่า “อนุปาทินนทสังขาร” พวกนี้เป็นสมมติสัจจะทั้งนั้น

ระดับปรมาตม์ หมายถึงความจริงอันเป็นที่สุด โดยไม่ขึ้นกับข้อกำหนดกะเกณฑ์ของคน เรียกว่า ปรมาตม์สัจจะ เป็นความจริงแท้แน่นอน แต่อย่าลืมนะว่า “ตัว” ความจริงแท้แน่นอนที่ว่าเป็นที่แยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่มี ปรมาตม์สัจจะก็จะอิงอยู่กับสมมติสัจจะนั้นแหละ เช่น บอกว่า “ปรากฏการณ์ทั้งหลายที่ประจักษ์อยู่ทุกวัน ไม่จริง ไม่แท้ เป็นสิ่งสมมติทั้งนั้น ไม่เที่ยงแท้แน่นอน จึงบอกว่า สมมติสัจจะ” แล้วถามต่อว่า “ปรมาตม์สัจจะ คืออะไร ?” ปรมาตม์สัจจะก็คือ “ความจริง ไม่แท้ ความ เป็นสิ่งสมมติ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของปรากฏการณ์” นั้นแหละ อย่างที่เราชอบพูดกันว่า “ความแน่นอนคือความไม่แน่นอน หรือความไม่แน่นอนก็คือความแน่นอน”

ภาษาอภิธรรมบอกว่า “จิต เจตสิก รูป นิพพาน” คือ ปรมาตม์สัจจะ เป็นความจริงแท้แน่นอน ท่านนารทะ มหาเถระพระนักปราชญ์ชาวลังกาบอกว่า “ปรากฏการณ์ทั้งหมดเป็นสมมติสัจจะ และในปรากฏการณ์ทั้งหมดนั้นมีปรมาตม์สัจจะอยู่ ก็คือส่วนที่มันเป็นแก่นของปรากฏการณ์” ท่านบอกว่า “ปรมาตม์สัจจะ/ส่วนที่เป็นแก่นคือ ปรฐวี(ชาติดิน) อาโป(ชาตน้ำ) เตโช(ชาตไฟ) วาโย(ชาตลม)” ท่านให้ขยายต่อไปว่า ปรมาตม์ก็คือปรมาณู(อะตอม) ถ้าวิทยาศาสตร์บอกว่า “ส่วนประกอบพื้นฐานของสรรพสิ่งคือปรมาณู” พุทธตามหลักพระพุทธศาสนาก็ต้องบอกว่า “ส่วนประกอบพื้นฐานของสรรพสิ่งก็คือปรฐวี อาโป เตโช วาโย”

จากโลกทัศน์ทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้ บอกยากเหมือนกันว่าอะไรจริง อะไรไม่จริง เพราะที่บอกว่าเป็นสิ่งสมมติ(สมมติสัจจะ)ก็ยังมีความจริง(ปรมาตม์สัจจะ)ซ่อนอยู่ข้างใน และที่บอกว่าเป็นความจริงแท้แน่นอน(ปรมาตม์สัจจะ)ก็ยังมีสิ่งสมมติ(สมมติสัจจะ)เป็นเปลือกนอก ประเด็นที่ทับซ้อนกันอยู่อย่างนี้ น่าจะตรงกับภาษาอังกฤษว่า Illusion in Reality in Illusion

พระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤตนิกายเสถียรานติกะและพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายโยคาก็พูดอย่างนี้ นิกายมหายานก็ยิ่งพูดเหมือนกับว่า ในโลกนี้ไม่มีจริงแท้พอจะกำหนดกะเกณฑ์ได้เลย “มีอะไรบางอย่างอยู่ แต่อะไรบางอย่างที่ว่ามีอยู่ที่ไหน มีลักษณะอย่างไร บอกไม่ได้” ที่เราบอกว่า “นี่” หรือ “นั่น” ก็สักแต่ว่าบอกไปตามความรู้สึก

อายตนะภายในกับอายตนะภายนอก องค์ประกอบกระบวนการรับรู้ส่วยโลก

ชีวิตประกอบด้วยขั้น ๕ เมื่อผ่านกระบวนการประกอบกันเป็นรูปร่างมีอินทรีย์แก่กล้าแล้ว กระบวนการของชีวิตดำเนินต่อไปด้วยการรับรู้ส่วยโลกภายนอกหรืออายตนะภายนอก(หรืออารมณ์ภายนอก)คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ในรูปแบบต่าง ๆ ผ่านช่องทาง ๖ หรืออายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

การรับรู้ส่วยโลกโดยตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัส เป็นการรับรู้ส่วยโลกขณะตื่นอย่างเดียว ส่วนใจคิดขั้มัรณณ์ เป็นการรับรู้ส่วยโลกขณะตื่นก็มี ขณะหลับก็มี

อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่อยากจะทำให้รู้เป็นการเฉพาะก็คือว่า ไม่ว่าจะเป็นการรับรู้ส่วยโลกขณะตื่นหรือขณะหลับ ล้วนผ่านช่องทางการทำงานของจิตหรือกระบวนการทำงานของจิตทั้งสิ้น กล่าวคือ ขณะตื่น จิตทำงานผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า ปัญจทวาร ขณะหลับ จิตทำงานผ่านทางใจ เรียกว่า มโนทวาร

เห็นได้ชัดแล้วใช่ไหมว่า “ฝัน” ซึ่งหมายถึง การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อหลับนั้น เป็นผลจากการทำงานของจิตในขณะหลับผ่านทางมโนทวาร

ที่นี้ย้อนกลับไปหาคำถามว่า “ความฝัน” พอจะจัดเป็นความจริงได้หรือไม่ ? ถ้าจัดได้ จะเป็นความจริงระดับไหน ? และ “ความจริง” (ที่ถือกันว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ประสบในขณะตื่น) เป็นความจริงระดับไหน ?” บอกไม่ได้ว่าเป็นความจริงหรือไม่เป็นความจริง จัดระดับความจริงก็ไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็่สิ่งทีเรียกว่า “ความฝัน” หรือ “ความจริง” เพราะแท้ที่จริงแล้ว มันเป็่ปรากฏการณ์ที่เกิดจากการรับรู้ส่วยโลกของมนุษย์เท่านั้นเอง

บทสรุป

และทำที่ที่พึงประสงค์ต่อความฝันกับความจริง

นำคิดเหมือนกันถ้าจะบอกว่า “มนุษย์มี ๒ โลก” คือ โลกในขณะตื่นกับโลกในขณะหลับ ขณะตื่นอายตนะภายใน ๖ รับรู้(วิญญาน)อายตนะภายนอก ๖ ขณะหลับอายตนะภายใน ๑ คือ ใจ(มหายตนะ)รับรู้ขั้มัรณณ์(สิ่งที่ใจคิด) แม้เราส่วนมากจะบอกว่า โลกในขณะหลับเป็นโลกแห่งความฝัน(ซึ่งไม่จริง) โลกในขณะตื่นเป็นโลกแห่งความจริง แต่ในความเป็นจริง เราบอกอย่างนี้ไม่ได้ เพราะเมื่อพิจารณาอย่างถ่องแท้แล้ว ปรากฏการณ์ที่ประสบในขณะหลับ(ที่เรียกว่าฝัน)กับปรากฏการณ์ที่ประสบในขณะตื่น มีทั้งความจริงและไม่จริงเหมือนกัน ในเมื่อมันเป็นผลจากการทำงานของจิต เราจะปฏิเสธความจริงในความฝันได้อย่างไร หรือจะปฏิเสธความฝันในความจริงก็ไม่ได้เหมือนกัน

ชีวิตมีเส้นทางเป็นวัฏจักร หมุนเวียนอยู่อย่างนี้ โดยอาศัยจิตนำพา ขณะตื่น จิตก็นำพาชีวิตย่อนไปในเส้นทางที่ผ่านมามาก นำพาล่วงหน้าไปในเส้นทางที่ยังมาไม่ถึงบ้าง น้อยครั้งที่จิตจะนำพาชีวิตให้อยู่ในกาละและเทศะที่เรียกว่า “ที่นี่และเดี๋ยวนี” ขณะหลับ จิตก็นำพาชีวิตย่อนไปในเส้นทางที่ผ่านมา เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “ฝัน”

อาจมีข้อสงสัยเหมือนกันว่า เมื่อความฝันเกิดจากการที่จิตนำพาชีวิตย่อนไปในเส้นทางที่ผ่านมาแล้ว(อดีต) และมีการทำนายฝัน เช่น

ฝันว่าได้ขี่ช้าง ทำนายว่า เกียรติยศชื่อเสียงจะปรากฏในทางใดทางหนึ่ง

ฝันว่าฝันหัก ทำนายว่า โรคภัยจะเบียดเบียนคนใกล้ชิด

บางกรณีมีเหตุการณ์เกิดขึ้นจริงตามคำทำนาย เช่น กรณีที่พระพุทธเจ้าทรงทำนายฝันของพระเจ้าปเสนทิโกศล หรือกรณีความฝัน ๕ เรื่องของพระโพธิสัตว์ ถ้าเป็นอย่างนี้ “ความฝัน” ควรถือเป็นว่าเป็นเรื่องอดีตหรือนาคต ? ความจริง เหตุการณ์ในอนาคตมีพื้นฐานอยู่กับเหตุการณ์ในอดีตบวกกับปัจจุบัน มีเหตุปัจจัยในอดีตและปัจจุบันอยู่แล้วมามาดลใจให้ครุ่นคิด เมื่อหลับก็ฝันไป หรือแม้กระทั่งเวลาตื่นก็ครุ่นคิดคำนึงถึงหลายเหตุการณ์ที่ยังไม่เกิด และต่อมาก็เกิดจริง ๆ อย่างนี้ก็ไม่น้อย

เรื่องความฝัน(หลับ)กับความจริง(ตื่น)ก็มีส่วนทำให้โลกทัศน์เปลี่ยนไปเหมือนกัน เช่น เรื่องการพักผ่อน เราส่วนมากเห็นถือว่า “การนอนหลับ” เป็นการพักผ่อนที่ดีที่สุด จริงหรือที่บอกว่าการนอนหลับคือการพักผ่อน เพราะจะหลับจะตื่นจิตก็ยังทำงาน บางทีขณะนอนหลับจิตทำงานหนักยิ่งกว่าขณะตื่นเสียอีก ยกเว้นเสียแต่ว่าหลับสนิทโดยไม่ฝัน นั่นถือว่าเป็นการพักผ่อนอย่างแท้จริง ซึ่งหาได้ยากในชีวิตมนุษย์ปุถุชน ส่วนพระอรหันต์ท่านมีคุณภาพชีวิตดีเยี่ยม เพราะเมื่อต้องการพักผ่อน ท่านได้พักผ่อนอย่างแท้จริง นอนหลับท่านก็ไม่ฝัน

สิ่งที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส คิดคำนึงในขณะที่ตื่นเกิดจากกระบวนการทำงานของจิตที่ทำงานครบกระบวนการ ๑๗ ขณะ เรียกว่า มีกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมครบ

สิ่งที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส คิดคำนึงในขณะที่หลับเกิดจากกระบวนการทำงานของจิตที่ทำงานครบกระบวนการ ๑๗ ขณะเหมือนกัน แต่จะหนักทางมโนกรรม อาจจะมีกายกรรม วจีกรรมแทรกบ้าง เช่น บ่นเพ้อออกมา ร้องออกมาในขณะที่หลับ หรือเตะต๋อยถีบในขณะที่หลับ

ชีวิตจึงมีทั้งส่วนที่จริงและไม่จริงรวมอยู่ด้วยตลอดเวลา สมมติสัจจะมีปรมาตถสัจจะอยู่ข้างใน ปรมาตถสัจจะมีสมมติสัจจะอยู่ข้างนอก ความฝัน(การเห็นเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อหลับ)มีความจริง(การเห็นเป็นเรื่องราวเมื่อตื่น)รวมอยู่ด้วย และความจริงก็มีความฝันรวมอยู่ด้วย